

Tordas, a „szövetkezeti” mintafalu

A *szövetkezet* szó – sajnos – máig keserű gondolatokat idéz fel a magyar falvak népében, általában a tsz-szervezés jut róla csaknem mindenkinek az eszébe. A Hangya Szövetkezet emléke mára szinte eltűnt, annak ellenére, hogy 1993. és 1996. között több kísérlet is történt „feltámasztására”, részben a Dán Demokrácia Alap támogatásával; végül 1998-ban létrejött a Magyar Termelői Értékesítő és Szolgáltató Szervezetek/Szövetkezetek Együttműködése (HANGYA Szövetkezeti Együttműködés); kezdeti 14 tagszervezetük száma mára – honlapjuk szerint – 200-ra nőtt, tagságuk pedig 30 000 főre.¹ A szervezet aktívan ápolja ugyan a jogelődnek tartott Hangya emlékét, ám ebben hasonlóan sikertelennek tűnik, mint gazdasági, társadalomszervezési téren.

A Hangya Szövetkezetet, mint közismert, gróf Károlyi Sándor alapította 1898-ban. Az eredeti, hivatalos nevén a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete cégnevű vállalkozás nem az első volt Magyarországon. Korábban több kísérlet történt beszerző-, értékesítő- és főleg hitelszövetkezetek alapítására, azonban ezek – néhány hitelszövetkezet kivételével – mind bukásra voltak ítélve, csak a felvidéki és erdélyi, szászok által alapítottak voltak életképesek. A magyarországi alapítók, zömmel katolikus papok és értelmiségiek általában a nagytőke aknamunkájával magyarázták a – többnyire gyors – bukást, azonban az okok összetettebbek voltak. Való igaz, hogy a bankok sem áruhitellel, sem leszámítolással *nem siettek a szövetkezetek segítségére*, ez azonban nem féltékenységből fakadt, hanem sokkal inkább utólag jogosnak bizonyult óvatosságból. A szövetkezetek versenyétől kezdetben aligha kellett tartaniuk, azok „célközönsége” ugyanis a kisgazdaréteg volt, ami a bankok számára nagy létszáma révén ugyan potenciálisan komoly üzleti partnernek, vagy inkább alanynak számított, de a szövetkezetek közülük csak keveset tudtak megnyerni ügyüknek. A bukások oka is ebben rejlett: a magyar gazdálkodók, parasztok ugyanis *eleve bizalmatlanok voltak a szövetkezeti eszmével szemben*, idegenkedtek attól, hogy nehezen összeszedett pénzüket „mások” kezeljék. A szövetkezetek vezetőségét az 1875. évi XXXVII. törvény értelmében ugyan a tagság választotta, de általában a helyi értelmiség, papok, lelkészek, tanítók, jegyzők sorából került ki, azaz a „nadrágos”, úri rétegből, akinek jövőképe, elképzelései, olykor túlzó idealizmusa idegen volt a paraszti gondolkodástól. Ezt még a gyakori, általában jogos kritikát és igényeket megfogalmazó antikapitalista retorika sem tudta ellensúlyozni. A bukásoknak gyakorlati oka is volt, mégpedig a *tőkehiány*, amin általában nem sikerült úrrá lenni. E ponton viszont a nagy országos hitelintézetek és fiókintézeteik ellenállása komoly akadályt jelentett.

A reménytelennek tűnő helyzeten Károlyi gróf fellépése változtatott. Ő nem a dán, többé-kevésbé spontán módon, alulról szervezkedő szövetkezeteket tekintette példaképének – bár az utókor, sőt, a történészek egy része is gyakran így látja-láttatja –, hanem a német konzervatív reformerek, a Verein für Socialpolitik körének, Damaschke-nak, Lujo Brentanonak, de különösen a földművelés, a földművesek (korabeli szóval: földművesek) problémáival, a földreformmal és szövetkezetüggyel előszeretettel foglalkozó Gustav von Schmollernek az elgondolásait akarta Magyarországon meghonosítani. Ők a tágan értelmezett szociálpolitikát nem szegénységélyezésként képzelték el, hanem az elproletarizálódás ellenében egy alsó-középosztály kialakítását tartották fő céljuknak. Ebben a folyamatban a nevelésnek éppen akkora szerepet szántak, mint az anyagi – visszatérítendő – támogatásnak; ebben nem is különböztek volna a hasonló dán próbálkozásoktól, ám míg ott a tagság kölcsönös egymásra hatásától várták a szövetkezetben résztvevők lelki átalakulását, a takarékoság, szorgalom, öngondoskodás szellemének kialakulását, addig a német megoldás mindezen feladatokat a helyi elite, társadalmi szinten közép- és felsőosztályra testálta. Mint láttuk, a magyar modell is részben ezen a nyomon indult el. Károlyi felismerte, hogy a bukást kétféleképpen lehet elkerülni: széles körű propagandával és az állam anyagi eszközeinek igénybevitelével. Mindez azonban óhatatlanul együtt járt azzal, hogy a központi költségvetés minisztériális szervei ellenőrzést gyakoroljanak a helyi szövetkezetek felett, illetve megkívánta egy köztes szerv, a szövetkezeti központ felállítását.²

¹ <http://www.hangyasov.hu/hangya> Letöltés dátuma: 2014. szeptember 24.

² 1898:XXIII. tc. A gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről (48–50. § rendelkezik az Országos Központi Hitelszövetkezet alapításáról, a 78. § pedig egymillió pengő állami kötvény lejegyzését engedélyezi a költségvetésnek); 1920:XXX. tc. (33. §. szerint újabb 25 milliós tőke lejegyzését engedi meg); 292. szám. Törvényjavaslat egyes pénzügyi természetű rendelkezésekről. Nemzetgyűlési irományok, 1922. VII. kötet, 280–322. 1923. augusztus 3. A Hangyára vonatkozó törvényhely: 1823:XXXIII. 6. §; az 1928:XLII. tc. II. sz. melléklete szerint az 1924:IV. 3. §. alapján a költségvetési többletből újabb 2 320 000 pengő Hangya-részjegyet jegyzett a Pénzügyminisztérium, ami a teljes ilyen jellegű kiadások közel 2%-a volt.

A folyamat az első világháború alatt tetőzött be. Az egyre súlyosbodó termelési és ellátási nehézség miatt ugyanis a kormányzat a Hangyát, illetve társát, a takarékszöveteket tömörítő és felügyelő Országos Központi Hitelszövetkezetet (OKH) lényegében állami nagyvállalattá tette. Látszólagos önkormányzatuk ugyan megmaradt, de abban részben nyíltan, részben pedig informálisan a kormányzat céljait szolgáló személyek foglaltak helyet. A fejlődés ennek ellenére – vagy éppen ezért – töretlen volt, és a háború végére a magyar falvak körülbelül harmadában működött Hangya vegyesbolt, sőt, sok helyen italmérés, helyenként pedig szakboltok, főleg mezőgazdasági cikkeket, szerszámokat árusító üzlet is. A Hangya – ellentétben a falusi szatóccsal – nem hitelezett ugyan a „kuncsaftoknak”, de állandó, megbízható minőséget garantált, viszonylag mérsékelt árak mellett, és a szövetkezeti tagok az üzleti év végén, vásárlásaik arányában visszatérítésben részesültek. Sok helyen a Hangya, illetve helyi vezetői igyekeztek a lakosság társadalmi életét is irányítani, kanalizálni; ezt a célt szolgálta, hogy a szövetkezeti italmérésekben általában nem lehetett pálinkát árusítani (ez a szigor csak akkor enyhült, amikor Budafokon líkőrgyárat létesített a Szövetkezeti Központ, és az üzleti cél felülírta a társadalommemesítés eszményét...).

Trianon új helyzetet teremtett a Hangya és a szövetkezeti mozgalom történetében. Magyarország a korábbiánál nemcsak sokkal kisebb, de sokkal szegényebb is lett. Nemcsak egész vármegyék estek a megváltozott főhatalom alá, hanem a szövetkezetek számos fiókja is az új államok területére került. Eleinte igyekeztek fenntartani a kapcsolatot a budapesti központokkal, ám néhány hónapon belül kiderült, hogy ez az utódállamok közigazgatósági hatóságainak hozzáállása miatt lehetetlen. A Felvidéken Galántán (Hanza³), Erdélyben Nagyszebenben (Hangya, Furnica) létesítettek szövetkezeti központot, amelyek korántsem csak gazdasági szerepet tölthettek be, hanem a nemzetiségi létnek, nevelésnek, szervezésnek is a csomópontjai lettek. Különösen igaz volt ez Romániára, ahol a kormányzat ahol lehetett, akadályozta a magyar politikai erők működését, de a szövetkezetek viszonylag szabadon dolgozhattak, részben, mert – papíron – „csak” gazdasági tevékenységet folytattak, részben, mert a román szövetkezetek munkáját Bukarest rendkívül fontosnak tartotta, a rájuk szabott törvényi szabályozás pedig kénytelen-kelletlen, a helyi hatóságok állandóan megújuló kellemetlenkedései mellett is utat nyitott a magyar szövetkezeti mozgalomnak is: hovatovább ezek és az egyházak lettek a magyarság legfőbb védbástyái Erdélyben, Partiumban és a megszállt Kelet-Magyarországon.⁴ A Hangya és az EMGE (Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület) valóban heroikus munkát folytatott: az általuk nemzeti alapon kimunkált, osztályokon átnyúló társadalmi egység gondolata Magyarországon is ismertté és népszerűvé vált.

A Hangya vezetősége a világgazdasági válság éveiben igyekezett gondoskodni dolgozóiról, illetve gondosan ügyelt arra, hogy ez a szociálpolitika kellő nyilvánosságot kapjon. Különösen azután volt ez így, hogy 1934-ben Wünscher Frigyes lett a Központ vezérigazgatója, aki ugyan gyakornoki éveit a Hangyánál töltötte, később azonban az MTI élén tanulta meg értékelni a saját hatalmát: valamennyi szociálpolitikai akciót a lehető legnagyobb propagandával igyekezett köríteni.⁵

Ilyen előzmények után határozta el a Hangya vezetése, hogy egy „mintaközséget” létesít, amelynek példáján keresztül tovább erősíthetik a Szövetkezeti Központ kedvező megítélését úgy a politikai-köz-

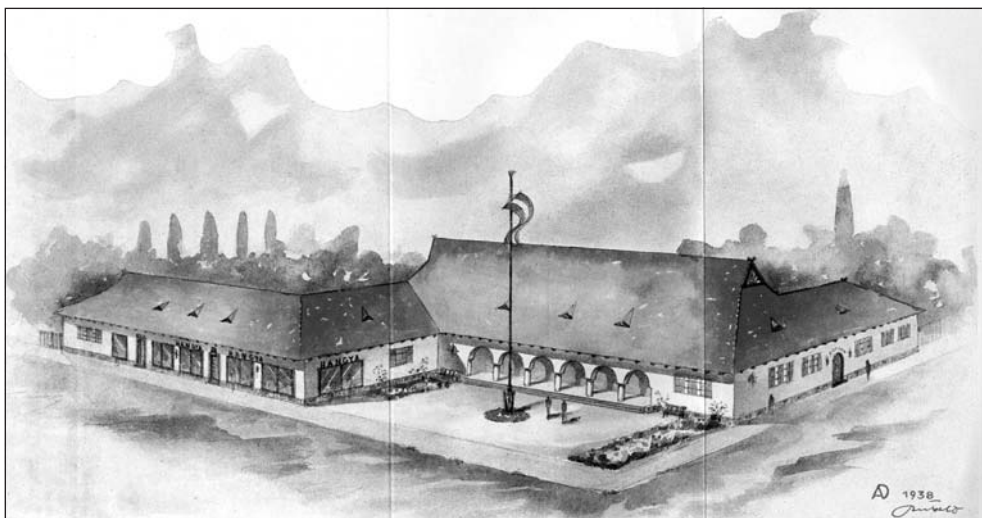
³ Pukkai László: A Hanza Szövetkezeti Áruközpont, Galánta. Madách–Pozsonium, h. n., é. n. [Bratislava, 1994]

⁴ Megjegyzendő, hogy a második bécsi döntés, tehát Észak-Erdély, a Partium és Kelet-Magyarország elszakított részeinek visszacsatolása után az újra magyar főhatóság alá került ottani szövetkezetek hosszas küzdelem után megtartották függetlenségüket, felismerve azt a hatalmas értéket, amit a húszéves küzdelem által kimunkált magyar egység jelentett, szemben az anyaországi, államilag patronált szövetkezeti „mozgalom” gazdaságilag hasznos, de társadalmilag szinte jelentéktelen hatásával. Jegyzőkönyv. Felvétellet Marosvásárhelyen, 1940. október 24-én az »Erdélyrészi Hangya Fogyasztási-, Termelő- és Értékesítő Szövetkezetek Szövetsége, mint Szövetkezet, Marosvásárhely« elnevezésű igazgatósági üléséről. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3634. 1. köt. és Erdélyi értekezlet. Kolozsvárt, 1940. október 18-án, pénteken de. 10 órakor, gróf Teleki Pál m. kir. titkos tanácsos, miniszterelnök elnöklésével, a Városháza közgyűlési termében. MOL K-28. 275. cs. Különösen Korparich Ede és Bethlen László érvelt az észak-erdélyi fogyasztási és hitelszövetkezetek különállásának fenntartása mellett. Az (erdélyi) Hangya történetére, szerepére ld.: *Hunyadi Attila: A magyar szövetkezetek Romániában 1918–1948 között*. In: *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*. Szerk.: *Somai József*. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 2007. 67–108.; *Györfi Dénes: A Nagyenyedi Hangya Szövetkezeti Központ kialakulása, fejlődése, gazdasági, társadalmi jelentősége* Uo., 141–184.

⁵ Amikor Budafokon az ottani Hangya-gyártelep mellett – a kor lakáseszményeinek megfelelő – „magyaros stílusú” ikerházakat avatott, egy leendő kertváros (végül összesen 32 ikerházat emeltek) magjaként, a kötetkezőképp szónokolt: „*A munkás is egészen más szemszögből nézi az életet, mert nem tömeglakásos házakban húzódik meg, hanem kényelmes, szép otthonban, ahol kertészkedhet is. Az a reménységünk, hogy ha a munkások látják, hogy munkaadók szeretettel gondoskodnak róluk, megerősödik bennük az az erkölcsi alap, amelyen állva, mindenkor jó honpolgárai lesznek az országnak.*” (A Hangya munkásházainak ünnepélyes felavatása. Hangya, 1938. január 21. 3–4; 12–13.)

életi vezetés, mint a szélesebb közvélemény körében, és amely emellett képzési központul szolgálhatna a Hangya leendő tisztviselői, dolgozói és részben üzletvezetői számára. A presztízsberuházásra hatalmas összegeket szántak – pontosabban úgy tűnik, hogy kezdetben a Központ vezetése sem mérte fel a költségek igazi mértékét. Helyszínül egy Fejér megyei községet, Tordast választották ki a Hangya Szövetkezeti Központ Tanulmányi Alapjának 1938-ban a budapesti autonóm Közgazdasági Karon – a későbbi Közgazdaságtudományi Egyetemen – tartott ülésén.⁶

A falu Martonvásár vasútállomásától, mintegy öt kilométerre terült el. A választást a földrajzi elhelyezkedésen kívül minden bizonnyal indokolta, hogy a település Magyarország egyik legmódosabb vidékén volt, továbbá egy polgárosult kultúrtáj képét mutatta: 1928, a Dunántúli Villamos Művek terjeszkedési csúcseve óta vezetékcsatlakoztatása volt, a 278 lakóházból 185-ben már nem petróleumlámpa égett.⁷ További indokul szolgált a színmagyar (99,7%, ebből közel kétharmad evangélikus) lakosság, és az, hogy az 1921-ben az ún. Nagyatádi-féle földreform idején egyenként 1800 négyszögöl földet juttatott az Országos Földbirtokrendező Bíróság 75 rászoruló törpegazdának és cselédnek, ami ugyan önmagában nem volt sok, de jól mutatta az állam „szociális gondoskodását”.⁸ A falu határának jelentős részét birtokló nagybirtokos, a Dreher-család is támogatta az elgondolást, talán azért is, mert a földreform idején mindent megtekintettek, hogy birtokaik – melyből kártalanítás ellenében történt a parcelálás – mentesüljenek a törvény hatálya alól. Nem volt mellékes, hogy a községben az ország egyik leg sikeresebb Hangya-szövetkezete működött 1904-es megalapítása óta: 1922-ben az első 25 legjobban „teljesítő” Hangya közé tartozott, 4,5 millió koronás forgalmával pedig, ha azt a lakosság viszonylag csekély létszámával egybevetjük, a legelső közé emelkedett.⁹ A tordasi szövetkezet, emellett, hogy üzemeltette a szokásos vegyesboltot, 1913-tól hitelszövetkezettel bővült, földművesszövetkezeti ott-hont (1951-től „népklub” néven), kocsmát, sőt, tejszövetkezetet is létesített (ezt Budapest és Székesfehérvár könnyű megközelíthetősége tette nyereségessé). Tordas kiválasztását Wünschert emellett a lakosság általános erkölcsi képével indokolta: szorgalmas, a háború előtt rohamosan gazdagodó, erkölcsös életet élő közösségként jellemezte őket, akik körében a törvénytelen gyerek ritkaságnak számított,

A szövetkezeti központ távlati képe

⁶ A gondolat testet öltött! Nagyszabású ünnepség keretében leplezték le a néhai Balogh Elemér szobrát és avatták fel a szövetkezeti házat Tordason, a szövetkezeti mintafaluban. Hangya, 1939. november 10. 1–4.; a hírről a katolikus-konzervatív *Új Nemzedék* és *Nemzeti Újság*, Milotay István kormánypárti *Új Magyarországa* és *A Fejérvármegye* is hirt adott.

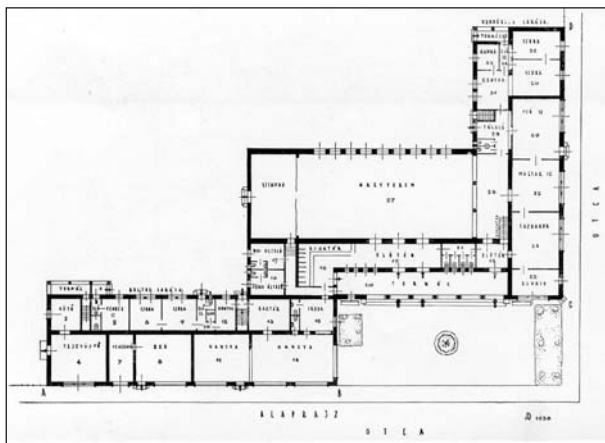
⁷ A kétharmados bekapcsolási arány valamivel több volt, mint az országos 61,7%. Magyarország villamosítása 1956-ig. Magyar Villamos Művek [házi kiadvány], Budapest, é. n. [1960?]

⁸ Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a juttatott parcellák általában a meglévő szántóföld kiegészítésére szolgáltak. *Lencsés Ferenc*: Tordas. In: Fejér Megyei Történelmi Évkönyv, 22. Szerk.: *Farkas Gábor*. Székesfehérvár, 1991. 303–348.

⁹ A Hangya Termelő-, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve. Hangya, Bp., 1923. 77. A tordasi szövetkezet alapítója Ács János segédjegyző volt.

és akik Podhradszky János evangélikus esperes és egyben helyi szövetkezeti elnök személyében hivott vezetőre találtak. Kifogásolni valót egyedül a fiatalok városba vágódásában és vándorlásában talált: a korban ez állandó téma volt, és a járásban a főváros és a megyeközpont közelsége miatt különösen aktuális volt a húszas-harmincas években.¹⁰

1938–39-ben megépült a 40 főre méretezett bentlakásos képzési központ a falu Martonyvásár felé eső határában, nyolcholdas mintabirtokkal, szövetkezeti magtárral, mintagörével (melynek alapján a faluban több gazda épített hasonlót),¹¹ néhány hónappal később pedig a település központjában megnyílt az új Hangya-székház is, benne bolt, raktár, gazdakör könyvtárral, olvasóteremmel, kultúrterem színpaddal és öltözővel,¹² vele egybeépítve tejszövetkezeti irodával és tejszövetkezettel, továbbá kocsmával („ivóval”). Helyet kapott az épületben az OKH fiókszövetkezetének irodája is. A beruházásnak ez a része, a központi épület összesen 102 442 pengőbe került (összevetésképpen: a nem túl messzi Nagyvelegen ugyanekkor épült Hangya-bolt, textilrészleggel és kocsmával – összesen 24 490 pengőért; igaz, a velegi nem volt „presztízsburuházás”).¹³ A tordasi épületben – melynek „magyaros stílusát” a beszámolók siettek kiemelni – a Gazdák Biztosító Szövetkezete és vendégszobák is helyet kaptak. Az építész az a Pomogács József volt, aki a budapesti Városszéli Telep¹⁴ néhány középületének megtervezésekor már bizonyította rátermettségét: az ott emelt iskola és orvosi rendelő szintén tartalmazott népi elemeket (pl. a spaletták kialakítása, a tető kiképzése, ablakosztások stb.), az épületszerkezet azonban korszerűnek volt mondható, az oldalhomlokzat kirakatsora pedig egyenesen (nagy)városi mintákat idéz. Tordason, ahol a vályogot ugyan már jellemzően felváltotta a téglalapítkezés, azonban a beton lábazat, szigetelés még ritkaságnak számított ekkoriban, a szövetkezeti épület azonban rendelkezett ilyenekkel. A szövetkezeti ház (részben) népi stílusa az esztétikumon túl a környezet nevelését is szolgálta, mintát kívánva adni a község és a szomszéd települések építetőinek (más kérdés: semmi nyoma annak, hogy ezt a mintát a környéken bármelyik gazda vagy iparos követte volna); ugyanakkor a képzési központ esetében ez a népiességre nevelő szándék sokkal kevésbé látszott. Népies jellegű építészeti elemek csak az utca, illetve a park felé néző homlokzat középső részén és a szárnyak ablakosztásán és spalettáin voltak felfedezhetők: úgy tűnik, ott a népnevelés szándékát a funkcionalizmus írta felül. Az átadásra a helyi szövetkezet meghívására számos előkelőség érkezett, ami biztosította az országos propagandát; az ünnepségről a MAFIRT heti filmhíradója is tudósított.¹⁵ A költségek tetemesek voltak: egyedül a tanintézet csaknem 200 ezer pengőbe került,¹⁶ ehhez jött

A szövetkezeti központ alaprajza

¹⁰ Wünschler Frigyes: Tordas. A Balogh Elemér szövetkezeti mintafalu. Csáthy Ferenc, Debrecen–Bp., é. n. 19–28.

¹¹ Műszaki Osztály 1941-es működése. MOL Z-1385 1. cs.

¹² Nem volt egyedülálló, hogy a községi Hangya Szövetkezet kultúrházat is alapított; ez történt pl. 1941-ben Somogysárdon is. (Szántó László: Somogysárd. Száz Magyar Falu Könyvesháza, Bp., é. n. [2002]); Bajnán is volt színpada a Hangyának (Tóth Krisztina: Bajna. Uo., 2001).

¹³ Farkas Gábor: Velegi legendák. H. n., 2012. 110.

¹⁴ A Városszéli Telepet a Főváros építette 1932. és 1941. közt a Jászberényi út és a szolnoki vasútvonal által határolt területen, szociális célú kertvárosi telepként (ma Kőbánya–Kertváros). A 104 szabadon álló családi lakóházat 24 építész tervezte, jellemzően magyar vagy magyaros (helyenként magyaroskodó) stílusban.

¹⁵ Összesen 90 notabilitás jelent meg, többek közt Lukács Béla földművelésügyi államtitkár, dr. Bernát István m. kir. titkos tanácsos, a Hangya elnöke, Harsdy Dréher Béla földbirtokos, Schandl Károly, az OKH alelnök-vezérigazgatója, gr. Teleki István, Köztisztviselők Szövetkezete vezérigazgatója, Wanke Gusztáv OKH-igazgató, Zlinszky György, Mezőgazdák Szövetkezetének igazgatója. A gondolat tetet öltött... 1–4.; Új Magyarország, 1939. november 8. Az avatásról a Hangya külön brosrútát adott ki. A filmhíradó: 1939. november, Magyar Világhíradó 821/5. bejátszás (<http://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=3534>).

¹⁶ 195 600 pengő.

az üzletház, a még el nem készült óvoda (42 ezer pengő), egészségház (31 ezer pengő) és leventeotthon (75 ezer pengő);¹⁷ mindösszesen kerekítve 368 000 pengő volt az az összkiadás, amit részben a helyi szövetkezet, részben a Központ nyújtott az építkezésekre (a telket az oktatási központ számára a Dréher-birtok, a többi létesítménynek a község ingyen adta).¹⁸ Az oktatási központ előtt felavatták Balogh Elemérnek, a Hangya másod-alapítójának, Wünscher elődjének a szobrát is, csakúgy, mint a díszkutat és szobrot, melyet a község szülöttének, Sajnovics János csillagász-matematikusnak az emlékére emeltek¹⁹ – aki azonban nem a Vénusz Nap előtti átvonulásának mérésével, hanem a lapp–magyar nyelvrokonság, és végső soron a finnugor nyelvcsaládról szóló elmélet megalkotásával tette ismertté a nevét.

Wünscher az avatás kapcsán hangsúlyozta: mindez csak a kezdet; egy olyan községfejlesztési és népfőiskolai tervet vázolt fel, ami erősen emlékeztetett az Erdélyi Magyar Gazdaszövetség (EMGE), az ottani Hangya és a hazai KALOT működésére – anélkül azonban, hogy ezekre az előképekre utalt volna.²⁰ További tervként a falu szinte teljes modernizálását tűzte ki célul, így a teljes vízvezetékhalózat kiépítését, ami akkoriban nemcsak a falvakban, sőt a kisvárosok külterületén, sőt, a Budapestet körülvevő szatellit-települések egynémelyikén is ritkaságnak számított (az 55 ezer pengőért, szövetkezeti alapon megépült vízvezeték 1 km hosszban utcai kifolyókkal rendelkezett, ám a háborús események miatt – úgy tűnik – nem lehetett üzembe helyezni).²¹ Tervek születtek kultúrház építésére is, ismét igen nagy összeg (141 492 pengő 2 fillér) beállításával; a kultúrház meg is épült, ám homokszem került a gépezetbe: az addig kifogás alá nem eső Göbl Miklós építőmester munkája ellen számos minőségi kifogás merült fel (bár azok oka részben a háborús nyersanyaghiány volt).

Wünscher célul tűzte ki a lakosság széles körű „átnevelését” is. Ez a korra jellemző módon a pár házból álló cigánytelep azonnali kiürítésével kezdődött: mindössze két órát kaptak a távozásra a családok.²² Történt ez annak ellenére, hogy a putrik a falu szélső házai és a patak között álltak, elég messze a településtől. Ennél mindenképpen pozitívabbnak értékelhető a kenderfeldolgozó és főleg az -áztató „nagyberuházása”, amivel a Hangya immár nemcsak példát akart mutatni, vagy a „háttérintézmények” (óvoda, kereskedőház, azaz bolt, kocsmá, kezelői lakás, díszterem, köztéri emlékek stb.) felépítésével igyekezett a falut átalakítani, hanem közvetlenül avatkozott annak agrár-életébe. A kormány háborús kötött gazdálkodásra vonatkozó rendelkezései ugyanis előírták számos olyan növény termesztését Magyarországon, ami addig jórészt idegen volt a kisgazdaságoktól, még akkor is, ha korábban esetleg termesztették is azokat. Ezek közé tartozott a kender is, melyet a XIX. században még nagy területen vettek Tordason és a környező falvakban, de a javarészt import jutából készült gyári zsákok, kötelek idővel kiszorították. Újból bevezetett termelésével Tordas nem különbözött el az ország többi falujától – mint említettük, ez törvényi kényszer volt –, ám az, hogy a Hangya olyan betonduzzasztót és kenderáztatót épített csaknem 27 ezer pengőért a Szent László-patakon, mely öt települést látott el, már ritkaságnak számított... Mindezt egy szövőházzal (lényegében szövőiskolával) egészítették ki, ahol nemcsak kendert, hanem a részbeni pótlására szánt csalánt is megtanították megmunkálni. Az építkezést, hogy a következő nemzedékeket is neveljék, nem a patakhoz közel, hanem az óvoda udvarán helyezték el.²³ Ennél talán sikeresebb propagandát folytatott a két (katolikus és evangélikus) elemi iskola iskolaszövetkezete. Az ötlet ugyan nem Erdélyben született meg, de az ottani iskolaszövetkezeti mozgalom

¹⁷ A Tessedik Sámuelről elnevezett Leventeotthon csak 1943 nyarára lett kész. (Magyar Világhíradó, <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5046>)

¹⁸ Építkezések. Mintatelep, Tordas. Magyar Országos Levéltár (MOL) Hangya Szövetkezeti Központ iratai, Z-1385. 85. cs. 937. tét.

¹⁹ A Sajnovics-szobor csak 1943-ban került a helyére – a beszédet természetesen Wünscher mondta... (MAFIRT Filmhíradó, 1943. október, 1026. sz; <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=4956>)

²⁰ Később, talán 1942-ben a két szervezet szerződést is kötött az országos együttműködésről, a tordasi modell alapján; ebben – alighanem Wünscher fogalmazásában – leszögezték: „A legegyszerűbb a ma fennálló helyzet, amikor egymás munkáját értékelve, támadásokat leszerelve működik mindkét fél egymás mellett. Azonban, ha a KALOT-mozgalom a szövetkezeti eszme terén erőteljesebb akcióba kezd, mint ahogy ezt az idő és a mozgalom helyzete kívánja, akkor valószínű, hogy a fent említett és jelenleg fennálló helyzet fenntartása nehézségekbe ütközhet, illetve ellentétek és súrlódások lehetősége fennáll.” (A Hangya Szövetkezet és a KALOT együttműködése. MOL. Z. 794. 4. cs. 27. tétel.)

²¹ U.o., 28. tétel.

²² Csupor Zoltán Mihály egykori tordasi plébános közlése, Gödöllő, 1993. nyár.

²³ A teljes kiadás 26 632,33 pengőre rúgott annak ellenére, hogy az építés földmunkáját a falu munkabíró és még be nem hívott férfiai ingyen végezték.

átütő pedagógiai sikere miatt terjedt el a mozgalom az anyaországban, így Tordason is: a 80 fős tagság magasnak, az 1943-as 830 pengős forgalom átlagosnak számítót.²⁴

A kender- és csalánfeldolgozás nemcsak a háborús anyagok pótlását és régi-új technológiák meg- és visszahonosítását célozta, hanem a felnőttnevelést is: a Hangya helyi és országos vezetői azt remélték, hogy a kalákában végzett munka megerősíti a falu közösségének (szerintük) meggyengült belső szolidaritását, és elvonja a fiatalságot a „léha szórakozásoktól”, főleg a kocsmától; természetesen a kocsmáéppúgy a közösségszerveződés helye volt évszázadok óta, mint most a kenderfonó – csak éppen az utóbbiban a helyi „erkölcsörök”, a jegyzőné, a tanító és tanítóné, olykor az evangélikus esperes felügyelete alatt történt mindez, szigorúan ellenőrzött körülmények közt (a Hangya-kocsmáknak is volt egy ilyen szerepük az egészségesebb alkoholfajták propagálása mellett). Hasonlóan a belső kohéziót akarta erősíteni a Szövetkezeti Asszonyliga 1942-es karácsonyi gyűjtése; az összeadott élelmiszereket, liszt- és zsíradományokat, ruhadarabokat a leventeanyagok adták át a rászorulóknak. Mindez kiegészült az iskolások megajándékozásával.²⁵

A Zöldkereszt közegészségvédelmi szolgálattal közösen szervezett főzőtanfolyamoknak sem csak a háborús húshiány feledtetése volt a feladatuk, hanem bevallva-bevallatlanul az, hogy a városi cselédnek készülő, és emiatt a középrétegek számos moralizáló tagja szemében züllésnek kitett lányai ne hivatkozhatnak arra: úriasan főzni tanulni mennek a városba.²⁶ Természetesen a Hangya Központ ennek az akciónak a propagandaértékét is felismerte, és a Filmhíradóval tudósítást készített a tordasi Leventeanyag Kultúrszekrény avatásáról.²⁷

Visszatérve a háborús nyersanyagok hiányának pótlására, 1942–43-ban baromfikeltetőt, hizlalót és értékesítőt építettek, ugyanekkor készült el a községi szappanfőző is a házi szappankészítés kiváltására a tüzelőanyag-takarékosság jegyében; utóbbi ellen a Dréher-uradalom, mely eddig mindenben támogatta a szövetkezetet, a várható bűz miatt élenken tiltakozott – hiába.²⁸ Mindeközben fejlődött a képzési központ is: a két-három hónapos bentlakásos tanfolyamok egymást követték, és felépült két minta-cselédház is: ezek nemcsak a környékbeli nagygazdaságok nyomorúságos cselédlakásainak, de a falvak építőmestereinek is példát adhattak – volna, ha egyenként nem 25,5 ezer pengő lett volna a bekerülési költségük (a szociális célú, de tisztességesen megépített ún. ONCSA-házak – Tordason is volt három – 10–12 000 pengőbe kerültek ekkoriban).²⁹ 1943-ra kiderült, hogy a tordasi beruházás túlméretezett és elviselhetetlenül sokba kerül, úgy a falu szövetkezete, mint a Központ számára, ez azonban nem akadályozta meg Wünschert, hogy kidolgoztassa újabb „Hangya-mintafalvak” létesítésének terveit: Erdélyben Kalotaszentkirályt és Szentegyházát, az anyaországban pedig – állítólag Kállay Miklós miniszterelnök személyes közbenjárására szülőfalvát – Kállósemlyént akarták ilyenné fejleszteni; az előbbi kettő esetében az előkészítő munkák meg is kezdődtek.³⁰

A háború 1944-ben a végkifejletéhez közeledett, a tordasi Hangyánál azonban mintha nem vettek volna erről tudomást: 1944. elején még leány népfőiskolát tartottak³¹ – az ellátás bizonyára a felhalmozott élelmiszerekészletek miatt volt lehetséges –, épült a vízvezeték, a tanintézet mellett újabb cselédházakat és mintaólakat avattak, júliusban pedig megünnepelték a Tordasi Hangya Szövetkezet fennállásának 40. évfordulóját, amiről a filmhíradó az egész országot tudósította.³² Schvoy Lajos fehérvári me-

²⁴ Megjegyzendő, hogy – akár csak a felnőttektől – 1 pengős üzletrész-lejegyzés volt a belépés ára. (Iskolaszövetkezetek ügyei, 1943. MOL. Z. 794. 4. cs. 29. tétel.) Az erdélyi iskolaszövetkezetekre nézve ld. *Kerekes Jenő*: Az iskolaszövetkezetek múltjából Erdélyben. In: Szövetkezetek Erdélyben és Európában.

²⁵ Két-két zsemlye és egy ceruza... *Wünschler Frigyes*: Tordas. A Balogh Elemér szövetkezeti mintafalu. Csáthy Ferenc, Debrecen–Bp., é. n. 317–318.

²⁶ *Wünschler* i. m. 328. A tanfolyam – ha hihetünk a szerzőnek – nagyon magas, 140-es létszámmal működött.

²⁷ 1943. június, Magyar Világhíradó 1006. sz. (<http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5036>)

²⁸ Baromfihizlaló és keltetőház építése. MOL Z-1385 86. cs.; Emlékirat a kereskedelemügyi miniszterhez a Hangyát ért támadások ügyében, a Hangya működési körének és szervezetének ismertetésére, 1942. MOL Z-791. 14. cs. 52. tét.

²⁹ Tordas, cselédház építése, 1943. március 9. Uo.; Göbl mérnök eredetileg 18 000 pengőre becsülte a költségeket.

³⁰ Haáz Rezső Múzeum (Székelyudvarhely) Archívuma; *Hanusz Árpád* [et al.]: Kállósemlyén. Száz Magyar Falu Könyvesháza, Bp., é. n. [2002] 123.

³¹ Tagszövetkezeti propaganda. Feljegyzés a f. hó 28-án tartandó értekezletre a tordasi mintafalu ügyeivel kapcsolatban. Mintatelep, Tordas. Uo., 85. cs. 937. tét.

³² Wüscher mellett vitéz Toldy Árpád Fejér megyei főispán is megjelent az ünnepségen. Magyar Világhíradó, 1944. július, 1066. sz. (<http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5773>)

gyépsüspök is újra meglátogatta a Mintafalut – ám ezúttal utoljára. A baljós jelek ugyanis szaporodtak: az iménti jelentés ugyanis nemcsak a meglehetősen nagyméretű baromfikeltető működéséről számol be, de azt is lakonikusan állapítja meg: a futóárkok készen vannak, abban az egész lakosságnak van hely.³³ És ezekre a futóárkokra nem is olyan sokkal később csakugyan szükség lett: a falu a Dunántúl védelmére létesített Margit-vonal mögött feküdt, és annak kényszerű hátravonása után viszonylag könnyen szovjet kézre került. Az átvonuló csapatok a lakosságot is megsarcolták, a Hangya-tanintézetet teljesen kirabolták, a kár összesen 2,6 millió (béke, tehát infláció előtti pengő) volt.³⁴ Az intézet előtti dendrológiai park – melynek létesítését még 1943 előtt Tuzson János botanikus kezdte el – szinte teljesen tönkrement, csakúgy, mint a villanyhálózat. A szövetkezeti bolt árukészletét és berendezésének egy részét is széthordták.

A Hangya a károk ellenére újra elkezdte a szervezést a faluban, ám a korábbi tagokat a földosztás sokkal jobban érdekelte, így a Központ 1946 nyár végén az 1944 februárjában a községtől mintaparcellának kapott 2,5 holdat visszaadta, sőt, még a visszairás illetékét is vállalta. A Hangya eleinte az egész országban igyekezett jogi eszközökkel „ellentartani”, és a népszövetkezetekbe való beolvadást elkerülni, ez azonban a legtöbb helyen, így Tordason sem járt sikerrel: a propaganda hatására a mintagazdaságot pl. az újonnan alakult Földművesszövetkezet „vette át” a tejjgazdasággal, silókkal, kenderáztatóval és hizlaldával együtt (és ezzel párhuzamosan eltávolították Balogh Elemér mellszobrát is a székház elől).³⁵ Érdekes, bár megválaszolhatatlan kérdés: a Földművesszövetkezet tagjai és vezetői közül vajon hányan vásároltak korábban Hangya-üzletrészt?

Hámori Péter

A Börzsöny „nógrádikum”-a: a Honti-szakadék

Újra látogatható a Honti-szakadék

Az Ipolyba futó mellékvizek számos érdekes földtani felfedezésre hívták már fel a figyelmes erdei bolyongók, majd ezek nyomán a szakértő kutatók figyelmét. Az ipolytamóci megkövesedett fatörzsek vagy a ráróspusztai Páris-patak különös értéket képviselnek, melyek méltó – egyben Nógrád Megye Önkormányzata Közgyűlésének döntése alapján „nógrádikum” díjazott – társa a Honti-szakadék.

Ezt a különös alakulatú, mélyre szakadt patak völgyét korábban az Ős-Ipoly munkájának tartották, ám valójában egy klasszikus völgyfőlefejezés (szaknyelven *kaptura*) révén jött létre az 1700-as évek végén, így földtörténeti értelemben újszülöttnek tekinthető.

A Parassai-völgyben futó patak évezredek óta kényelmesen csordogált a Nagy-hegy árnyékában, amikor az 1790-es évek egyikében (a feljegyzésekből valószínűsíthetően 1793-ban) egy hatalmas záporosó vízmossa oldalról nyitotta meg. Az addig békésen folydogáló Parassai-patak ezután ezen a „szakadáson” keresztül tört az Ipolyba. Mivel a víz itt alig néhány kilométeres útján közel kétszáz méter magasságot veszít, hatalmas a munkavégző képessége. 1866-ban Raiz Pál jegyző írta: „*nagyszerű szakadás melynek mélysége circiter 70 ölet tesz*”. Az archív térképeken jól követhető, ahogy mélyül és tágul a Honti Szakadás – s ez a folyamat napjainkban is zajlik.

Az érzékelhető nehézségek és a terület némiképp veszélyes mivoltának ellenére fontos szempontként merült fel már régebben is a bemutatás és a geológiai érdeklődésű látogatók kiszolgálása. A 2007–2013 közötti uniós támogatási időszak Környezet és Energia Operatív Programjának *Természeti értékeink jó kezelése* című prioritásában eredményesen pályázott a Duna–Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság a működési területén található földtani és barlangtani képződmények állagmegóvására és fejlesztésére, az ezekhez kötődő élőlénycsoportok (elsősorban denevérek) védelmének biztosítása érdekében.

³³ Tagszövetkezeti propaganda. Feljegyzés a f. hó 28-án tartandó értekezletre a tordasi mintafalu ügyeivel kapcsolatban. (1944. január 25.) Mintatelepe, Tordas. Uo., 937. tét.

³⁴ Ennek részletes adatait ld. *Lencsés* i. m.

³⁵ A pontos időpontot nem sikerült kideríteni, de a Zempléni Múzeum szerencsi képeslapgyűjteményének egyik, 1948-ra datált darabján már egy üres virágoskert látható a székház előtt; ekkorra már a talapzat sem volt meg. A Sajnovics-díszkút és -szobor is eltűnt egy időre, de azt az 1980-as évek elején, majd az 1990-es évek közepén helyreállították.